

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія
Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu. Seriâ: Istorîâ ta arheologîâ
Vestnik Dnepropetrovskogo universiteta. Seriâ: Istorîâ i arheologîâ
Dnipropetrovsk University bulletin. History & archaeology series

Visn. Dnipropetr. univ., Ser.: Istor. arheol. 2017. 25(1), 189–200

doi: 10.15421/261721

ISSN 2412-5334 (Print)
ISSN 2414-9578 (Online)

www.via.dp.ua

УДК 930/2:94(477)«1918»:332.2

Д. В. Архірейський

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Аграрна політика Української Держави за журналами засідань Ради Міністрів

Досліджується інформаційний зміст журналів (протоколів) засідань Ради Міністрів Української Держави (1918 р.), що дозволяє з'ясувати специфіку урядової аграрної політики. Розглядається інформація про вплив на аграрну політику України німецького та австро-угорського військового командування, особливості землеволодіння й аграрних відносин, продовольчу та цінову політику українського уряду, спроби аграрно-земельного реформування. Журнали засідань Ради Міністрів містять інформацію про зародження селянського повстанського руху, спричиненого в цілому невдалою аграрною діяльністю Гетьманату П. Скоропадського, а також про урядові заходи, спрямовані на придушення цього руху. Досліджуваний документальний комплекс слід визнати важливим джерелом з історії не тільки Української Держави, її аграрної політики, а й повстанського руху та Української революції 1917–1921 рр. у цілому.

Ключові слова: Українська Держава, Гетьманат, Рада Міністрів, аграрна політика, аграрне реформування, земельне питання.

Архирейский Д. В. Аграрная политика Украинской Державы в журналах заседаний Совета Министров.

Исследуется информационное содержание журналов (протоколов) заседаний Совета Министров Украинской Державы (1918 г.), что позволяет выяснить специфику правительственной аграрной политики. Рассматривается информация о влиянии на аграрную политику Украины немецкого и австро-венгерского военного командования, особенности землевладения и аграрных отношений, продовольственную и ценовую политику украинского правительства, попытках аграрно-земельного реформирования. Журналы заседаний Совета Министров содержат информацию о зарождении крестьянского повстанческого движения, вызванного в целом неудачной аграрной деятельностью Гетманата П. Скоропадского, а также о правительственных мерах, направленных на подавление этого движения. Исследуемый документальный комплекс следует признать важным источником по истории не только Украинской Державы, ее аграрной политики, но и повстанческого движения и Украинской революции 1917–1921 гг. в целом.

Ключевые слова: Украинская Держава, Гетманат, Совет Министров, аграрная политика, аграрное реформирование, земельный вопрос.

Arkhireyskyi D. V. Agrarian policy of the Ukrainian State on the journals of the meetings of the Council of Ministers.

The information content of the journals (minutes) of the meetings of the Council of Ministers of the Ukrainian State (1918) is investigated, which makes it possible to clarify the specifics of governmental agrarian policy. Information on the influence of the German and Austro-Hungarian military command on the agrarian policy of Ukraine, the peculiarities of land ownership and agrarian relations, the food and price policy of the Ukrainian government, and attempts at agrarian and land reform are discussed. The journals of the meetings of the Council of Ministers contain information about the emergence of a peasant rebel movement, caused in general by the unsuccessful agrarian activity of Hetman P. Skoropadsky, and also about government measures aimed at suppressing this movement. The investigated documentary complex should be recognized as an important source on the history of not only the Ukrainian State, its agrarian policy, but also the insurrectional movement and the Ukrainian Revolution of 1917–1921 generally.

Keywords: Ukrainian State, Hetmanate, Council of Ministers, agrarian policy, agrarian reform, land issue.

Постановка проблеми та огляд наукових досліджень. Аграрно-земельне питання можна вважати квінтесенцією Української революції 1917–1921 рр. Об'єктивним наслідком того, що в ході революції воно не знаходило ефективного розв'язання, стало зародження селянського повстанського руху – важливої і доленосної складової революційних процесів. Остаточним каталізатором цього руху справедливо вважається аграрна політика Гетьманату П. Скоропадського, якою була невдоволена більшість українських селян.

Неможна сказати, що історична наука, передовсім вітчизняна, обійшла увагою аграрні аспекти урядової політики Української Держави (далі – УД). Проте, враховуючи соціально-економічну та політичну вагу аграрної складової революції, відверто дивує непропорційність наявної науково-історичної літератури з цієї проблеми порівняно із загальною бібліографією історії УД. Для підтвердження даної думки проаналізуємо бібліографічний покажчик 2013 року «Останній гетьман України: до відзначення 140-річчя від дня народження Павла Петровича Скоропадського (1873–1945)» (Черкасова & Левчук, 2013). Його упорядники врахували 258 найменувань літератури, з яких лише 14 безпосередньо присвячені аграрній політиці УД. Характерно, що ця література представлена одинадцятьма статтями та трьома авторефератами кандидатських дисертацій. Того ж року до 140-річчя від дня народження П. Скоропадського вийшла збірка наукових праць, що містила 32 статті, з яких тільки дві мали відношення до аграрної проблематики (Солдатенко, 2013). Подібна тенденція підтверджується навіть на прикладі вільної енциклопедії «Вікіпедія». Стаття останньої «Українська Держава», зокрема, спирається на список літератури з 75 найменувань (Українська Держава, 2017), в якому є праці провідних вітчизняних дослідників Гетьманату (П. Гай-Нижника, Р. Пирого, О. Ресента, В. Солдатенка та ін.). І ось серед цих праць немає жодної, присвяченої аграрній політиці УД.

Безперечно, зазначений бібліографічний покажчик запорізьких істориків, як і список літератури до статті у «Вікіпедії», не вичерпують увесь доробок української історіографії аграрної політики Гетьманату [Див.: (Булгаков, 2009; Пархоменко, 2010; Пиріг, 2006; Пиріг, 2011; Пиріг, 2016; Сердюченко, 2011; Тараненко, 2008; Тараненко О. М., Аграрна політика

П. Скоропадського на сторінках..., 2009; Тараненко О. М., Аграрна політика П. Скоропадського у висвітленні..., 2009; Тараненко & Івченко, 2012; Тимченко, 2016), але в цілому зрозуміло, що ситуація із дослідженням зазначеної проблеми не є цілком адекватною. Отож, виникає закономірна необхідність активізувати науково-історичні дослідження в цьому напрямку, що має вплинути на якість досліджень революції в цілому.

2015 року київське видання «Темпора» випустила двотомну збірку документів і матеріалів «Українська Держава (квітень – грудень 1918 року)» (Пиріг, 2015), упорядковану колективом істориків під керуванням Р. Пирого. Перший том цієї збірки, крім інших матеріалів, містить журнали (протоколи) засідань Ради міністрів (далі – РМ) Української Держави, які формують фонд 1064 (Рада Міністрів Української Держави, 1918) Центрального державного архіву вищих органів управління України. Безперечно, протоколи засідань уряду *a priori* мають високу інформаційно-історичну цінність, адже, як справедливо зауважили у передмові збірки її упорядники, «статус вищого органу законодавчої і виконавчої влади перетворив (Раду міністрів) на центр вироблення основних напрямків внутрішньої і зовнішньої політики» (Пиріг, 2015, сс. XV, XVI), включно з аграрною складовою.

Безперечно, протоколи засідань РМ УД в якості історичного джерела використовувалися істориками, наприклад Р. Пирогом, у спеціально-тематичних та синтетичних працях з історії Гетьманату, проте ніхто цілеспрямовано не вивчав їх інформаційний потенціал, не кажучи вже про здійснення джерелознавчого аналізу. **Метою** даної статті є аналіз інформаційного вмісту журналів засідань Ради міністрів УД, який дозволить більш детально й точно з'ясувати специфіку аграрної політики Гетьманату у складних, неоднозначних умовах завершального періоду Першої світової війни та другого етапу Української революції.

Виклад основних положень. Для початку важливо згадати, що режим гетьмана П. Скоропадського було встановлено наприкінці квітня 1918 р., коли в Україні був присутній чисельний німецько-австрійський військовий контингент, запрошений до країни попереднім урядом Центральної Ради. Відповідно до умов Брестського мирного договору між Українською Народною Республікою (далі – УНР) та Центральними державами від 9 лютого 1918 р., українці

в обмін на військову допомогу у війні з російськими більшовиками мали надати новим союзникам значні обсяги продовольства (Іващенко, 2009; Федюшин, 2007, с. 92), необхідного Німеччині та Австро-Угорщині для продовження війни з країнами Антанти. Проте, на момент квітня 1918 р. німецьке командування переконалося у нездатності урядових структур УНР виконувати продовольчі зобов'язання, що стало основною причиною підтримки німцями державного перевороту П. Скоропадського. Останній був змушений гарантувати виконання цих зобов'язань, інакше Центральні держави напевно не підтримували б його режим.

Таким чином, проблема постачання продовольства німцям та австро-угорцям стала наріжним каменем аграрно-земельної політики УД в цілому, що можна схематично відобразити у вигляді такого складного силогізму: успішність продовольчих поставок Центральним державам за договором, як і продовольче забезпечення власного населення, залежала від загального стану сільського господарства. Аби контролювати продовольчий ринок, Гетьманат у дусі політики попередніх політичних режимів оголошував державну монополію на стратегічну продукцію, включаючи хліб; з цією ж метою уряд УНР був змушений боротися із чорним ринком, зокрема розробляти заходи протидії спекуляції. Стан сільського господарства, у свою чергу, визначався темпами та результатами розв'язання питань землеволодіння та землекористування, що для всіх режимів і влад часів революції викликало пекучу необхідність проведення аграрно-земельного питання. Весь комплекс цих неоднозначних у контексті революції аспектів аграрної проблеми знайшли відображення у журналах засідань РМ УД.

У контексті подій 1918 р. продовольчі поставки Центральним державам та продовольче забезпечення населення самої України були прямо залежними не тільки від наявних на складах запасів продовольства, а й від урожаю поточного року. Тому не викликає подиву прийняття урядом Гетьманщини 27 травня «Закону про право на врожай 1918 р. на території Української Держави», за яким право на врожай озимини попереднього року передавалося власникам земель або орендарям. Право ж на врожай 1918 р. отримували ті, хто засівав землі, але за умови виплати ними всіх державних і земських податків за поточний рік, а також сплати власниками чи орендарями за користування землею і відшкодування збитків власникам земель, які ті зазнали після збору врожаю 1917 р. Можна зрозуміти логіку діючого уряду, який на другий

рік революції намагався знайти прийнятний компроміс між земельними власниками та землеробами, проте закон про врожай 1918 р., схоже, не влаштував ані селян, ані поміщиків: перші були невдоволені необхідністю виплат за залишений їм врожай (який вони звикли вважати виключно власним), а другі – недостатньою сумою цих виплат.

Звісно поміщики політично були краще організовані і краще поінформовані про хід підготовки даного законопроекту. Тому не дивно, що вже 27 травня відбувся Всеукраїнський з'їзд земельних власників (т. зв. хліборобів), передовсім поміщиків, які прагнули внести певні зміни у закон про врожай. Того ж дня РМ на своєму засіданні розглядала прохання з'їзду хліборобів про затримання опублікування закону на два дні для можливого перегляду деяких його положень (Піріг, 2015, с. 37). Уряд відхилив це клопотання, що свідчить про розуміння міністрами УД необхідності дотримуватися хоч якогось балансу в соціальних відносинах країни.

Пам'ятаючи про невиконання попереднім українським режимом продовольчих зобов'язань перед Центральними державами, німецьке командування в Україні періодично переходило межу нормальних міжнародних відносин з УД, намагаючись тримати продовольчу справу в чужій країні під власним контролем. Розглядаючи 4 липня лист фельдмаршала Г. фон Ейхгорна про «уповільнення у здійсненні урядом (УД) необхідних заходів, що забезпечують своєчасний збір урожаю хліба...», РМ визнала під ставність занепокоєння німців з цього питання (Піріг, 2015, с. 123). Але не всі дії німецького командування у продовольчій справі знаходили підтримку з боку уряду УД. У окремому журналі засідань РМ від 30 червня занотовано інформацію про важке «важке становище Донецького басейну в сенсі продовольства», причому український уряд вважав, що в цьому є провина і військових Центральних держав, які періодично конфісковували продовольчі вантажі, спрямовані сюди українцями (Піріг, 2015, с. 115). Казати про серйозність протиріч між урядом УД та військовим командуванням союзників підстав немає, позаяк обидві сторони були зрештою зацікавлені в абсолютно нормальних відносинах у сфері постачання продовольства. Поставки мелітопольських запасів хліба до Австро-Угорщини РМ пов'язувала, наприклад, із бажаною ратифікацією цією державою мирного договору з гетьманською Україною (Піріг, 2015, с. 97).

3 липня 1918 р. виникла необхідність пролонгації договору про поставки українського продовольства Центральним державам (Іващенко, 2009), у чому в першу чергу були зацікавлені останні. Обидві сторони розпочали відповідні переговори. На засіданні 2 вересня міністри продовольства та торгівлі і промисловості УД доповіли про підстави такого договору. РМ ухвалила призначити зазначених міністрів «укласти з представниками Центральних держав угоду про поставку їм хліба й заміну кількості хліба, якої бракує, цукром та спиртом...» (Піріг, 2015, с. 270). Як бачимо, і на початок вересня продовольча справа залишалася цементуючим чинником у міждержавних відносинах УД і Центральних держав, але внутрішня ситуація в Україні, передовсім у сільських районах, де поволі розпалювалися антиурядові повстання селян, очевидно загрожувала продовольчій справі, якщо на засідання уряду йшлося про можливість заміни дефіцитного хліба на цукор та спирт.

На засіданні РМ 4 вересня міністр торгівлі і промисловості доповідав про хід переговорів з представниками Центральних держав щодо угоди про постачання останніх українським хлібом (Піріг, 2015, с. 272). Із журналу засідання ясно, що союзники погоджувалися на заміну хліба принаймні на цукор, тому для уряду УД було важливо домовитися про ціни на обмінний цукор.

Інакше вибудовувалися продовольчі відносини між Україною та німцями з австро-угорцями, коли ті зазнали поразку у світовій війні, і, слід зазначити, журнали засідань РМ передають специфіку цих відносин. Так, 15 листопада на засідання було озвучено пропозицію міністра внутрішніх справ «про надання можливо повного сприяння військам Центральних держав у справі їх евакуації та продовольства» для їх забезпечення (Піріг, 2015, с. 373). Очевидно, що військово-політичний диктат Німеччини й Австро-Угорщини стає на цей час історичним минулим, хоча уряд УД бачив сенс і далі постачати союзникам продовольство, аби лише їхні війська до повної евакуації на батьківщину брали участь в охороні правопорядку в Україні (точніше – захисті існуючого режиму). Про це, зокрема, йшлося на засіданні РМ 16 листопада (Піріг, 2015, с. 375).

Важливим способом контролю продовольчої справи було впровадження державної монополії на виробництво тієї чи іншої стратегічної продукції, насамперед хліба. Монополії, звісно, не були винаходом урядовців УД, бо ця практика мала в Російській імперії давнє історичне

походження, а в умовах світової війни до неї вдавалися особливо активно. Вже 3 травня на засіданні РМ УД визнавалася державна монополія на цукор, тютюн і сірники. Міністри вважали бажаною також казенну винну монополію як захід боротьби із традиційним в Україні самогонварінням, яке, мовляв, вичерпувало важливі для держави запаси хліба (Піріг, 2015, с. 18).

Безперечно, найважливішою була державна монополія на хліб. 9 липня Рада ухвалила законопроект міністра продовольчих справ про передачу врожаю 1918 р. у розпорядження держави (Піріг, 2015, с. 138). Для виживання гетьманського режиму подібний захід, можливо, був абсолютно раціональним і необхідним, але, по-перше, він явно не додавав популярності режимові в очах землеробів, по-друге, дещо урівнював аграрну політику УД та більшовицької Росії, де, як відомо, в цей час також було встановлено продовольчу диктатуру.

Монополія на продовольчі продукти давала державі можливість контролювати ціноутворення на відповідному ринку. Розглядаючи, наприклад, 31 липня доповідь міністра продовольчої справи про тверді ціни на хліб, РМ визнала, що хлібна монополія доцільна як і дотепер (Піріг, 2015, с. 194). Питання про хлібну монополію обговорювалося на засідання уряду 9 серпня (Піріг, 2015, с. 211).

Гостро зацікавленими у збереженні хлібної монополії були і німці, яких турбували чутки про можливість її відміни, за що виступала частина Ради міністрів. У серпні з цього приводу велися справжні переговори між українським урядом і німецьким військовим командуванням в Україні, про що на засіданні РМ 20 серпня доповідав міністр продовольчих справ УД (Піріг, 2015, с. 233). Рада заспокоїла німців, ухваливши залишити державну монополію на хліб. Звісно, виникає закономірне питання: наскільки збігалися інтереси Центральних держав та Гетьманату у справі збереження монополії на хліб? Зрозуміло, що зацікавленими в цьому були насамперед перші, бо монополія ніби гарантувала їм неперервність продовольчих поставок. А ось український уряд одностайності з цього питання явно не мав (Піріг, 2015, с. 194). Очевидна різниця у поглядах на хлібну монополію була частиною тих розбіжностей з німцями щодо продовольчої політики, про які доповідав міністр продовольчих справ УД на засіданні РМ 29 серпня. На той момент уряд однозначно був за відповідні переговори з німецькими опонентами, але «найбільш вигідному й бажаному для Української Держави сенсі» (Піріг, 2015, с. 258).

Справжнім еквілібристом проявив себе український уряд у сфері ціноутворення. Головним і доволі складним завданням було узгодження ціни на експорт та імпорту продукцію, а також встановлення балансу цін на внутрішньому ринку, аби задоволеними були і закордонні партнери, і вітчизняні виробники та споживачі. Безперечно, у 1918 р., на другий рік революції, задовольнити всіх було надзвичайно важко. Вже 8 травня Рада міністрів УД серед пріоритетних визнала питання про негайне підвищення цін на цукор та дріжджі (Піріг, 2015, с. 25).

У липні, коли закінчувалася дія договору про продовольчі поставки Центральним державам від 9 квітня 1918 р., питання про цінову політику було актуалізовано на засіданнях уряду. 20 липня, зокрема, було вирішено розпочати обговорення і підготовку законопроекту про тверді ціни на хліб, чим мав опікуватися саме міністр продовольчих справ (Піріг, 2015, с. 166). 22 липня він доповідав Раді по цьому питанню, і уряд визнав важливість проблеми, ухваливши створення спеціальної комісії для її розв'язання (Піріг, 2015, с. 173). Наступна доповідь міністра продовольчих справ із конкретними пропозиціями пролунала на засіданні уряду 31 липня, і РМ прийняла важливі рішення. Більшістю голосів було визнано доцільність хлібної монополії; ухвалено тверді ціни терміном з 1 серпня до 1 грудня поточного року (за новим стилем), далі передбачалося зниження цін на 25 %, а від 15 травня до 1 серпня 1919 р. – зниження ще на 25 %; міністру продовольчих справ дозволялися реквізиції хліба (Піріг, 2015, с. 194).

Тверда цінова політика, а також розширення повноважень Міністерства продовольчих справ свідчать про готовність уряду УД вдаватися до категоричних, хоча і непопулярних насамперед серед селянства, заходів у сфері аграрної політики.

Питання про ціни на цукор розглядалося урядом при обговоренні можливості заміни ним хліба у контингенті продовольчих поставок союзникам. 6 вересня РМ констатувала, що «продаж цукру Центральним державам за ціною, яка була б нижче ціни цукру, який продається на Україні, неприпустимий», але саме на цьому наполягали німці з австрійцями. Не погоджуючись із ними, уряд УД волів, тим не менш, продовжувати переговори з цього питання (Піріг, 2015, с. 273).

Державна монополія на стратегічну сільськогосподарську продукцію, намагання встановити на останню тверді ціни, наділення державних органів правом проведення реквізицій

тощо закономірно сприяло розвитку чорного ринку, визнаючи який, держава всіляко демонструвала бажання з ним боротися. Проблема боротьби із спекуляцією неодноразово розглядалася на засіданнях уряду.

22 червня РМ обговорювала особистого листа П. Скоропадського про необхідність розробки та ухвали закону про боротьбу зі спекуляцією (Піріг, 2015, с. 94). Вже 9 липня міністром торгівлі і промисловості було внесено законопроект «про карну відповідальність за підвищення граничних цін» і за спекуляцію (Піріг, 2015, сс. 135–138). Уряд визнав тимчасовий характер заходів протистояння спекуляції. З'ясувалося, що виникли деякі суперечності між спеціальною комісією, створеною для підготовки даного законопроекту, та Міністерством торгівлі і промисловості. Тим не менш, закон було ухвалено із деякими змінам. Очевидно, що німецьке військове командування не вважало заходи українського уряду у боротьбі із спекуляцією ефективними і тиснуло на нього. Про це свідчить журнал засідання РМ від 2 серпня, в якому зафіксована позачергова заява міністра внутрішніх справ про запропоновані німцями заходи із боротьби зі спекуляцією. Уряд запропонував категорично відповісти про наявність відповідного закону (Піріг, 2015, с. 197), натякаючи тим самим на безглуздість додаткових розпоряджень з цього приводу. Тим не менш, закон від 24 липня про боротьбу зі спекуляцією виявився напевно не зовсім ефективним, якщо на засіданні 6 вересня РМ додатково розглянула законопроект міністра юстиції про деякі доповнення до нього (Піріг, 2015, с. 275).

Уряд УД намагався тримати продовольчу сферу під своїм контролем. 13 вересня, наприклад, міністр продовольства доповідав на засіданні Ради про стан продовольчої справи, і остання ухвалила створити спеціальну нараду (у складі міністрів продовольства, торгівлі і промисловості, військового та шляхів сполучення) для впровадження продовольчої політики у державі (Піріг, 2015, с. 284). Робота цієї наради визначалася пріоритетною. РМ, крім того, прийняла рішення відправити пароплав з хлібом і цукром до Батумі для обміну на дефіцитні в Україні мастильні матеріали.

Піклуючись про неперервність продовольчих поставок до Центральних держав, уряд УД мав турбуватися про нормальне функціонування сільського господарства в цілому. Наприклад, 28 червня було ухвалено видати значний аванс Міністерству землеробства на виробництво сільськогосподарських машин (Піріг, 2015,

с. 106). А 22 листопада уряд розглянув і ухвалив законопроект міністра торгівлі а промисловості про заміну порядку державної допомоги підприємствам сільськогосподарського машинобудування (Піріг, 2015, с. 388).

Деякий час РМ обмірковувала ідею залучення до сільськогосподарських робіт безробітних – через «велику потребу у робочих руках у селі і крайню важливість своєчасного збирання хліба...» (Піріг, 2015, с. 114). Таку ідею в умовах 1918 р. реалізувати практично не було можливості. Отож, український уряд відмовився і від пропозиції формування дружин для проведення сільськогосподарських робіт (Піріг, 2015, с. 173).

Потрапили у журнали засідань уряду і питання, пов'язані з проблемою інституалізації продовольчої справи. 10 серпня, зокрема, розглядався законопроект профільного міністра «про ліквідацію органів зазначеного відомства, створених за законом 23 березня 1917 р., і про порядок передачі керування справою продовольства (для) населення органам місцевого самоврядування» (Піріг, 2015, сс. 213, 214). При ухваленні цього законопроекту РМ брала до уваги, що земства і міське самоврядування перебували у такому стані, що не в змозі були забезпечувати населення продовольством, фуражем і предметами першої необхідності, список яких передбачалося скласти на урядовому рівні, аби запобігати спекуляції. Передбачалося також здійснювати реквізиції таким чином, аби не зачіпати інтереси населення, хоча важко зрозуміти, як подібне можна було реалізувати практично. Напевно ставлячи лояльність місцевих самоврядних інституцій під сумнів або ж вважаючи їх діяльність неефективною, уряд погоджувався, що «волосні земства можуть бути залучені до керування продовольчою справою лише у край вузьких межах», тому було прийнято рішення про створення спеціальних органів Міністерства продовольчих справ (Піріг, 2015, сс. 213, 214). Очевидно, що саме через такі органи уряд і планував реалізовувати державну хлібну монополію у подальшому.

На тому ж засіданні РМ було оприлюднено ще один законопроект міністра продовольчих справ про ліквідацію місцевих продовольчих органів, створених за законом від 25 березня 1917 р. (Піріг, 2015, с. 215). Ознайомлення з ухвалою Ради по цьому питанню знов таки свідчить про недовіру уряду місцевим владним структурам, адже було вирішено, що волосні управи не будуть займатися продовольчою справою, контроль над якою на місцях переходить відтепер до повітових земських управ.

Ясно, що два зазначені законопроекти розроблялися Міністерством продовольчих справ в одному пакеті. Вони свідчать про взаємну недовіру між урядом і селянами-виробниками, про намагання режиму не втратити повний контроль над ринком продовольства. Але перехід уряду до більш радикальних, хоча й зрозумілих, заходів не міг не ускладнювати соціальну атмосферу села. Намагання виконати продовольчі зобов'язання перед Центральними державами невпинно псувало відносини влади із більшістю селян. Схоже, вибір Ради Міністрів на користь зобов'язань був цілком свідомим. В цьому переконують засідання уряду 7 листопада, на якому обговорювали ще один законопроект міністра продовольчих справ про ліквідацію органів даного відомства, створених 26 березня 1917 р., та передачу керування цією справою на місцях органам місцевого самоврядування (Піріг, 2015, с. 353). Навіть дата проведення розгляду цього законопроекту, який повністю заперечував зазначені липневі законодавчі рішення, свідчить, що міністри УД були свідомі тих процесів, які невпинно розвивалися в українському селі, і на початку листопада вже не покладалися на підтримку німецько-австрійських військ у фактичному протистоянні із селянством. Тепер у хід ішла політика задобрювання місцевих структур, що могло хоч якось пригальмувати селянський повстанський рух.

Одного разу, 9 липня, у порядок денний засідання РМ потрапило питання про Державне хлібне бюро (Піріг, 2015, с. 139). Пропонувалося внести зміни у положення про цей орган, який був створений на початку квітня 1918 р. як громадська структура, але за Гетьманату перетворився на державну інституцію. Йому надавалося виключне право на збирання, заготівлю, зберігання й транспортування зерна, навіть реквізицію його у виробників (Солдатенко, 2013). Безперечно, такі повноваження перетворювали хлібне бюро на фактичний інструмент державної монополії на зерно. Позаяк на засіданні РМ 9 липня йшлося лише про необхідність внесення змін до положення про бюро (наприклад, про опікування цим органом продовольчою справою у містах тощо (Піріг, 2015, с. 139)), то його вичерпна характеристика у журналі засідань українського уряду відсутня.

Важливу роль у нормалізації земельних відносин, на думку гетьманської влади, мали відіграти губернські та повітові земельні (або земельно-ліквідаційні) комісії, законопроект про створення яких було ухвалено на засіданні РМ

21 червня (Піріг, 2015, сс. 90, 91). Земельні комісії замислювалися як специфічний державний інститут для розгляду різноманітних аграрних правопорушень, якими була повна революційна доба. Закон, очевидно, не був сприйнятий тими чи іншими зацікавленими в ньому категоріями населення, насамперед селянством, тому не дивно, що 4 липня уряд розглянув питання про «створення губернських і повітових земельних комісій», а також про відновлення положення про землевпорядкування і деякі постанови про селянські земельну власність і землекористування. РМ УД визнала за необхідне «забезпечити у комісіях представництво тих мало-земельних елементів сільського населення, які не входять до складу місцевих спілок земельних власників...» (Піріг, 2015, с. 123).

Інші рішення уряду щодо складу земельних комісій різних рівнів також свідчать про те, що влада робила очевидні поступки селянам, зокрема пропонувалося вводити до складу губернських і повітових комісій по два представники земельних власників, які мали б не більше, ніж 5 десятин землі; від спілок земельних власників (а це були переважно поміщики-хлібороби) до складу комісій включалося також не більше, ніж по два представники; зі складу повітових комісій виключалися голови волосних земельних управ та волосні старшини (Піріг, 2015, с. 124). Уряд взагалі передбачав докорінну реорганізацію інституту волосного земства.

Того ж дня, 4 липня, уряд розглянув доопрацьований законопроект міністра землеробства про створення в Україні земельно-ліквідаційних комісій, який передбачав деякий захист і значних земельних власників. В ухвалі РМ з цього питання, зокрема, зазначалося: «...Беручи до уваги, що за того характеру, який набули в минулому році аграрні правопорушення як за обсягом, так і за засобами здійснення їх, надання потерпілим (можливості) компенсувати збитки у звичайному судовому порядку, край повільному і складному, позбавляло б потерпілих фактичної можливості досягти відшкодування їм збитків у найближчому майбутньому, визнати спосіб розгляду, що проектується міністром землеробства, правильним і таким, що відповідає винятковим умовам теперішнього часу» (Піріг, 2015, с. 126). Інші урядові ухвали по питанню визначали терміни розгляду справ земельними комісіями, зобов'язували останні вираховувати збитки потерпілих внаслідок здійснених аграрних правопорушень, визначали вищі за комісії судові інстанції із розгляду саме земельних справ (Піріг, 2015, сс.

126, 127). На засіданні РМ 6 липня законопроект про земельно-ліквідаційні комісії було затверджено (Піріг, 2015, с. 129).

Важливе місце в обговореннях на засіданнях РМ посідало земельне питання – фундаментальна проблема, яка визначала, по суті, сутність самої революції. Основу цієї проблеми складали принципи та суб'єктність землеволодіння. Гетьманська влада, легітимізована в тому числі рухом т. зв. хліборобів, почала готувати надзвичайно актуальний закон про землю фактично із травня 1918 р. Щоправда, канцелярська робота з підготовки відповідного законопроекту майже не відображується на сторінках засідань Ради міністрів. 28 травня на розгляд уряду було внесено законопроект про порядок купівлі і продажу землі на території Української Держави (Піріг, 2015, с. 43). РМ доручила міністрам юстиції та землеробства разом із державним секретарем негайно дати висновки про ті зміни, які необхідно було внести у редакцію закону про землю. Вже 3 червня державний секретар на засіданні уряду доповідав про ці зміни (Піріг, 2015, с. 55). Основний висновок, який випливає з ухвали РМ по доповіді, можна сформулювати таким чином: наслідки «чорного переділу» земельного фонду країни, здійснений селянами на першому етапі революції, Гетьманатом не визнаються, земельні ж відносини відтепер регулюватимуться фактично за дореволюційними правилами.

На засіданні РМ 5 червня ще раз розглядався проект зміни редакції земельного закону (Піріг, 2015, с. 61). Уряд ухвалив внесення до закону доповнення про те, що на земельні суперечки відводяться два роки, а в разі нерозв'язання проблеми остаточне рішення прийматиме земельна відповідна комісія. Незабаром, 14 червня, було видано «Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», який об'єктивно не міг стати основою для здійснення в Україні фундаментальної земельної реформи, адже цей закон, скажімо, не зобов'язував поміщиків продавати маєтки, аби дати можливість селянам збільшити власні наділи, не визнавав тверді ціни на землю, не встановлював, зрештою, суворий контроль за надільною власністю (Піріг, 2015, с. 75).

Таким чином, разом із законом про врожай від 27 травня 1918 р. земельний закон мав компромісний характер, який, тим не менш, повністю не задовольняв жодну із сторін в аграрному конфлікті і не вирішував земельну проблему у принципі. Складається враження, що гетьманська влада, сподіваючись на підтримку з боку німецько-австрійських військ, як і попередні

політичні режими, відкладала остаточне вирішення земельно-аграрного питання на потім. Позаяк цими законами не були повністю вдоволені ані поміщики, ані селяни, уряд УД не міг серйозно сподіватися на розширення внутрішньої соціальної бази, що зумовила врешті-решт його падіння.

До проблеми земельного реформування рада міністрів Української держави повернулася вже у листопаді 1918 р., коли ситуація в аграрному секторі була більш ніж критичною. На засіданні уряду 11 листопада було ухвалено положення про Особливу нараду (комісію) із земельної реформи (Піріг, 2015, с. 363), яка створювалася при Міністерстві землеробства. Вже 18 листопада товариш міністра землеробства доповідав про роботу цієї комісії. Уряд визнав доцільнішим створення «великої комісії з аграрної реформи» (тобто загальноурядової, а не при одному, хоча й профільному міністерстві), але відхилив проект реформи, запропонований міністерською комісією (Піріг, 2015, с. 379). Схоже, що початковий законопроект відображав інтереси лише Міністерства землеробства і не вирішував проблему в цілому. Але те, що у другій половині листопада 1918 р., на сьомому місяці Гетьманату, РМ лише узгоджувала формат та склад комісії з аграрного реформування, фактично не займаючись самою реформою, цілком пояснює відсутність підтримки правлячого режиму з боку і українського селянства, і значної частини поміщиків, які переорієнтовувалися на білий рух. Лише на засіданні 20 листопада уряд нібито затвердив остаточний склад аграрної комісії, але вже за два дні прийняв рішення про її розширення: до складу залучалися представники Всеукраїнського церковного собору (як же без церкви у такому питанні?), а ще через три дні до складу комісії включалися представники Всеукраїнської спілки хліборобів та окремо професор В. Косинський (Піріг, 2015, сс. 382, 389, 393). Отож, можливо, остаточний склад Особливої комісії з аграрної реформи і був найоптимальнішим, тільки на проведення самої реформи, ледь чи не найбільш актуальної в умовах революції, не залишалось часу.

Складовою аграрного питання традиційно є проблеми землекористування. У журналах засідань РМ УД неодноразово піднімалося питання орендних відносин та орендної плати у сільському господарстві. Цю тему розглядали, наприклад, на засіданні уряду 27 травня, коли було відхилено пропозицію міністра фінансів звернутися до німецького посла в Україні ба-

рона А. Мумма «з побажанням в інтересах сільського господарства на Україні спільного перегляду того пункту закону на врожай 1918 р., яким встановлювалася плата орендарів грошима, у тому сенсі, аби ця плата здійснювалася часткою врожаю» (Піріг, 2015, с. 37). Те, що ідею орендної плати часткою врожаю висловило Міністерство фінансів, у цілому не дивує, якщо врахувати фінансовий стан Української Держави. Втім, звернення з відповідною пропозицією до німців безперечно доводить факт значної залежності гетьманської адміністрації в аграрно-продовольчих питаннях від Німеччини. Відхилення Радою міністрів зазначеної пропозиції міністра фінансів може свідчити про усвідомлення українським урядом цієї залежності.

Орендні відносини на момент революції об'єктивно були відчутним подразником для сільського соціуму, адже стосувалися насамперед проблеми земельної власності. В умовах, коли значна кількість селян відносилися до малоземельних чи взагалі безземельних, оренда землі ставала для них способом виживання. Але ж у ході революції ця категорія селянства розраховувала стати власниками землі, тому очікували від влади не регулювання орендних відносин, а розподілу земельних фондів між виробниками. Тому, якими б не вважали закони про оренду землі самі гетьманські урядовці, об'єктивна більшість селян України на другому році революції розглядали ці закони як антиселянські.

Отже, 28 серпня РМ ухвалила законопроект міністра землеробства про врегулювання відносин між власниками та орендарями за угодами на позаміське нерухоме майно сільськогосподарського призначення, укладених до 1 січня 1918 р. (Піріг, 2015, с. 217). У пакеті з цим законопроектом уряд ухвалив законопроект про припинення дії угод про винаймання позаміського нерухомого майна сільськогосподарського призначення у випадку продажу останнього Державному банку (Піріг, 2015, с. 217). 14 серпня РМ ухвалила ще один законопроект міністра землеробства про припинення дії орендних угод на позаміське нерухоме майно сільськогосподарського призначення у випадку роздібнення його шляхом продажу незначними ділянками (Піріг, 2015, с. 226).

Якщо селянство, за винятком, очевидно, заможного, на той момент було не зацікавлене в орендних відносинах як таких, то інтерес до цього питання мали значні землевласники, поміщики. Зауважимо, що аграрні ініціативи гетьманського уряду, проявлені протягом травня –

липня 1918 р., значною мірою розчарували поміщиків, які здебільшого покладали свої надії на підтримку та захист німців. Інакше важко пояснити, чому німецьке командування в Україні наполегливо втручалось в питання саме орендних відносин до намагань відкласти прийняття деяких відповідних законів включно. Ясно, що німці захищали тут насамперед інтереси тих, хто гарантував їм неперервне виробництво хліба, а гарантії давали латифундисти, господарство яких було просто неможливе без оренди землі безземельними та малоземельними селянами, а також без найму останніх в якості сільськогосподарських робітників.

Відомо, що 20 серпня РМ УД розглядала на своєму засіданні лист німецького генерала В. Гренера з проханням внести деякі зміни у закон про врегулювання договірних відносин між земельними власниками та орендарями. Ухвала уряду заслуговує на те, аби її процитувати: «Беручи до уваги, що схвалений Радою Міністрів законопроект, вносячи в орендні відносини нову розцінку орендної плати, тим самим вносить деяку цілковито визначену поправку у складання прибутків і витрат земельних власників з одного боку та орендарів з іншого, просити пана Гетьмана зазначити генералу Гренеру, що український уряд не може погодитися із втручанням в його законодавчу політику і наполягає на опублікуванні закону» (Піріг, 2015, с. 235).

Не дивлячись на негативну відповідь Ради Міністрів на лист генерала В. Гренера, німці не облишили тиснути на уряд України, намагаючись добитися врегулювання орендних відносин у потрібному для поміщиків, отже, й Німеччини, ключі. Вже за добу, 21 серпня, міністр землеробства доповідав урядові про нову пропозицію німців щодо створення особливої комісії, до якої б входили представники німецького командування, українських міністерств фінансів, внутрішніх справ, землеробства, а також земельних банків, власників та орендарів для обговорення «закону про врегулювання договірних відносин між власниками та орендарями». Уряд УД обгрунтував відмову скликати таку комісію фактом ухвалення відповідного закону, натомість рекомендує зацікавленим у питанні особам звертатися у профільні міністерства і там лобювати свої інтереси (Піріг, 2015, с. 238).

Востаннє РМ УД піднімала питання про оренду на засіданні 11 листопада, коли ухвалила законопроект про внесення доповнення до закону про оподаткування орендарів: були затверджені збори з повинностей за орендовану земельну власність впродовж 1918–1919 рр. (Піріг, 2015, с. 263).

Якою за наслідками була соціальна політика Гетьманату у селі, можна зрозуміти по урядових законопроектах про створення земельних комісій, регулювання орендних відносин, аграрно-земельну реформу в цілому тощо. Ясно, що у складних умовах революції уряд намагався знайти якийсь компроміс у відносинах держави, поміщиків та селян, але у нього це виходило погано. Прикладом такої політики гетьманської влади може бути законопроект міністра землеробства «про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства», що розглядався на засіданні РМ 4 липня. Даний законопроект засвідчує бажання уряду порозумітися із селянами, адже влада готова була йти на деякі поступки. РМ, зокрема, пропонувала «скоротити розмір стягнень, які накладаються за порушення обов'язкових постанов губернських земельних комісій», «зменшити розмір покарань, які накладаються за насильницьке псування посівів, врожаю зібраного хліба», а також за самовільне припинення сільськогосподарських робіт та підбурення до протиправних, з точки зору влади, дій (Піріг, 2015, с. 124). Примітно, що РМ УД турбувалася про те, аби селяни не сприйняли даний закон як такий, що спрямований проти них, і вважав за потрібне перед опублікуванням нормативного акту звернутися до населення з урядовим посланням, підкреслюючи, що закон має характер «тимчасового і надзвичайного заходу, який покликаний необхідністю забезпечити своєчасне проведення сільськогосподарських робіт і тим самим врятувати країну від голоду і неминуче пов'язаної з голодом можливості повторення на Україні анархії та розрухи» (Піріг, 2015, сс. 125, 126). Як бачимо, РМ УД намагалася у нюансах полегшити життя селян (хоча б для того, аби пригасити спалах їх незадоволення), але головне бажання останніх (угамування земельного голоду) реалізувати не могла.

Журнали засідань уряду УД не приховують факти селянського невдоволення правлячим режимом. На засіданні 20 липня розглядалися, зокрема, пропозиції П. Скоропадського щодо запровадження у Звенигородському, Тарашанському, Уманському, Сквирському та Канівському повітах військового стану (Піріг, 2015, с. 167). Пошук урядом заходів протидії селянському повстанському рухові стає очевидним наприкінці світової війни, коли в Україні похитнулися позиції німців та австрійців. З одного боку, влада шукала можливості хоч якось заспокоїти селян. Наприклад, 7 листопада РМ ухвалила законопроект міністра внутрішніх справ про вне-

сення змін до нормативних актів, якими визначався механізм керування сільськими районами країни, наполягаючи на участі «у виборах уповноважених на сільських зборах від 10 хат всіх мешканців села незалежно від стану» (Пиріг, 2015, с. 353).

З іншого боку, від листопада 1918 р. Гетьманат сподівався здебільшого на силовий варіант заспокоєння селянства. Уряд неодноразово піднімав питання про фінансування «потреб охорони суспільства і порядку», зокрема в Катеринославській губернії, чи для «організації оборони країни» (Пиріг, 2015, сс. 370, 379). Міністр внутрішніх справ пропонував «негайно оголосити призов хліборобів, а призов новобранців відстрочити до особливого розпорядження» (Пиріг, 2015, с. 375). По суті, гетьманська влада у листопаді запроваджувала власний добровольчий рух (з опорою на хліборобів-поміщиків) (Пиріг, 2015, сс. 379, 381), який мав силою зброї стримувати протестний рух селян. Розв'язання аграрно-земельної проблеми набувало форм аграрної селянсько-поміщицької війни, в якій Гетьманат наприкінці свого існування відверто ставав на позиції російських білогвардійців. Недарма 25 листопада РМ УД ухвалила внесення змін до вже існуючих «Правил формування повітових дружин із хліборобів-власників для самооборони» (Пиріг, 2015, с. 393). А 29 листопада Рада заслухала доповідь А. Ржепецького про результати його «перемовин з представником Добровольчої армії з питань, пов'язаних із встановленням більш тісного спілкування українського уряду з головнокомандуванням Добровольчої армії». Було ухвалено передати командуванню білих 10 млн карбованців і запросити білогвардійські підрозділи «для боротьби із внутрішніми більшовиками, переважно у Катеринославській та Харківській губерніях...» (Пиріг, 2015, с. 400). Замість того, аби зважитися нарешті на остаточне

вирішення земельного питання, що теоретично могло примирити українську владу і селян, Гетьманат оголошував усіх внутрішніх опонентів більшовиками і запрошував для їх винищення антиукраїнську по суті військово-політичну силу.

Уряд УД просив і німецьке командування, доки війська Німеччини після завершення світової війни ще залишалися в Україні, допомагати Гетьманату в «підтримці порядку». Схоже, що в обмін на таку підтримку влада готова була забезпечувати колишніх союзників матеріально і фінансово (Пиріг, 2015, с. 375). Особливо РМ УД просила німців не поспішати із виведенням військ із Донецького басейну (Пиріг, 2015, с. 405).

Висновки. Журнали засідань Ради міністрів не є джерелом, цілком достатнім для вивчення аграрної політики Української держави. За ними не можна, зокрема, висвітлити повною мірою процеси підготовки аграрних законів, не розкривають вони всі нюанси землеволодіння та землекористування у специфічних умовах 1918 р., не передають всю напругу соціальних відносин в аграрній сфері, визначальної для долі революції. Значно більше журнали інформують про продовольчі відносини УД із воюючими Центральними державами, продовольчу ситуацію у країні, урядові заходи у боротьбі із спекуляцією на продовольчому ринку.

І все ж у комплексі журнали повідомляють про найголовніші аспекти аграрної політики Гетьманату, а хронологія засідань, відбита у відповідних протоколах, дозволяє не просто систематизувати ці аспекти, а реконструювати аграрну політику, хоча б у загальних рисах, але, по-перше, у чіткому історичному контексті, по-друге, у чіткому хронологічному порядку її реалізації. В цілому це робить журнали важливим джерелом інформації, який слід використовувати у сукупності з іншими матеріалами.

Бібліографічні посилання

- Булгаков, Ю. В. (2009). Сучасна українська історіографія про аграрно-селянську політику уряду Української Держави гетьманату Павла Скоропадського. *Сторінки історії : збірник наукових праць* (28), 86–93. Отримано з http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_10_Bulgakov.pdf.
- Іващенко, В. (2009). Фіскальна політика австро-німецької адміністрації в українському селі (лютий–квітень 1918 р.). *Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць* (3), 329–333.

- Отримано з <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/39935>.
- Пархоменко, В. А. (2010). Аграрна політика П. Скоропадського в мемуарах його прихильників та опонентів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* (29), 299–303. Отримано з http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/29/parhomenko.pdf.
- Пиріг, Р. (2006). Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського : спроби проведення та причини невдачі. *Український історичний журнал* (3), 68–

84. Отримано з http://resource.history.org.ua/publ/journal_2006_3_68
- Пиріг, Р. (2011). *Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси*. Київ: Інститут історії України НАН України. Отримано з <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6005-4/978-966-02-6005-4.pdf>.
- Пиріг, Р. (Ред.). (2015). *Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т.* (Т. 1). Київ: Темпора.
- Пиріг, Р. (2016). *Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір*. Київ: Інститут історії України НАН України. Отримано з <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7761-8/978-966-02-7761-8.pdf>.
- Сердюченко, Т. В. (2011). Аграрна реформа уряду П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 року). *Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : «Історія та географія», 49–52*. Отримано з http://nbuv.gov.ua/UJRN/znrkhnru_ist_2011_42_13.
- Солдатенко, В. Ф. (Ред.). (2013). *Національна та історична пам'ять : збірник наукових праць* (Т. 7). Київ: Пріоритети. Отримано з <http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/zbirnyk7.pdf>.
- Тараненко, О. М. (2008). Аграрна політика П. Скоропадського у висвітленні зарубіжної україністики (1920–1939 рр.). *Український селянин* (11), 34–37. Отримано з <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/58900/09-Taranenko.pdf?sequence=1>.
- Тараненко, О. М. (2009). Аграрна політика П. Скоропадського на сторінках «Українського селянина». *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія : Історія, 104(91), 174–179*. Отримано з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_104_91_32.
- Тараненко, О. М. (2009). Аграрна політика П. Скоропадського у висвітленні зарубіжної україністики повоєнного періоду. *Вісник Київського міжнародного університету. Серія : Міжнародні відносини* (8). Отримано з Київський міжнародний університет: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/08/taranenko.htm>.
- Тараненко, О., & Іващенко, В. (2012). Новітня вітчизняна історіографія аграрної політики Гетьманату Павла Скоропадського: стан наукового вивчення теми. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія*(17), 253–256. Отримано з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknl_u_ief_2012_17_38.
- Тимченко, Р. (2016). Висвітлення аграрної політики гетьманату П. Скоропадського в сучасних дисертаційних дослідженнях. *Історіографічні дослідження в Україні : збірник наукових праць* (26), 399–417. Отримано з http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2016_26_22.
- Українська Держава*. (6 листопада 2017 р.). Отримано з Вікіпедія. Вільна енциклопедія: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Держава
- Федюшин, О. (2007). *Украинская революция. 1917 – 1918*. (Л. А. Игоревский, Перев.) Москва: Центрполиграф.
- Черкасова, Е. А., & Левчук, О. В. (2013). *Останній гетьман України: до відзначення 140-річчя від дня народження Павла Петровича Скоропадського (1873–1945): бібліографічний покажчик*. (В. О. Герасимова, Ред.) Запоріжжя: ЗНУ.

References

- Bulhakov, Yu. V. (2009). Suchasna ukrayins'ka istoriografiya pro ahrarno-selyans'ku polityku uryadu Ukrayins'koyi Derzhavy het'manatu Pavla Skoropads'koho [Contemporary Ukrainian historiography about agrarian and peasant politics of the Government of the Ukrainian State Hetmanate Pavlo Skoropadsky]. *Storinky istoriyi : zbirnyk naukovykh prats' [History pages : collection of scientific works]* (28), 86–93. Retrived from http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_10_Bylgakov.pdf (in Ukrainian).
- Ivashchenko, V. (2009). Fiskal'na polityka avstro-nimets'koyi administratsiyi v ukrayins'komu seli (lyutyu–kviten' 1918 r.) [Fiscal Policy of the Austro-Germanic Administration in the Ukrainian Village (February–April 1918)]. *Hurzhiyivs'ki istorichni chytannya : zbirnyk naukovykh prats' [Gurzhiy historical readings : collection of scientific works]* (3), 329–333. Retrived from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/39935> (in Ukrainian).
- Parkhomenko, V. A. (2010). Ahrarna polityka P. Skoropads'koho v memuarakh yoho prykhyl'nykiv ta oponentiv [Agricultural policy Skoropadsky in memoirs of his supporters and opponents]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu [Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University]* (29), 299–303. Retrived from http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/29/parkhomenko.pdf (in Ukrainian).
- Pyrih, R. (2006). Zemel'na reforma het'mana Pavla Skoropads'koho : sproby provedennya ta prychny nevdachi [Land reform of Hetman Pavlo Skoropadsky: attempts and reasons for failure]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]* (3), 68–84. Retrived from http://resource.history.org.ua/publ/journal_2006_3_68 (in Ukrainian).
- Pyrih, R. (2011). *Ukrayins'ka het'mans'ka derzhava 1918 roku. Istorychni narysy [The Ukrainian Hetman State of 1918. Historical Essays]*. Kyiv:

- Instituto istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. Retrieved from <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6005-4/978-966-02-6005-4.pdf> (in Ukrainian).
- Pyrih, R. (Ed.). (2015). *Ukrayins'ka Derzhava (kviten'–hruden' 1918 roku). Dokumenty i materialy. U 2-kh t. [Ukrainian State (April-December 1918). Documents and materials. In 2 volumes]* (Vol. 1). Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
- Pyrih, R. (2016). *Diyal'nist' uryadiv het'manatu Pavla Skoropads'koho: personal'nyy vymir [Activities of the Hetmanate's Governments of Pavlo Skoropadsky : Personal Dimension]*. Kyiv: Instituto istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. Retrieved from <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7761-8/978-966-02-7761-8.pdf> (in Ukrainian).
- Serdyuchenko, T. V. (2011). Ahrarna reforma uryadu P. Skoropads'koho (kviten' – hruden' 1918 roku) [Agrarian reform of the government of P. Skoropadsky (April-December 1918)]. *Zbirnyk naukovykh prats' [Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody]. Seriya : «İstoriya ta heohrafiya» [Collection of scientific works [Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda]. Series: History and Geography]*, 49–52. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ist_2011_42_13 (in Ukrainian).
- Soldatenko, V. F. (Ed.). (2013). *Natsional'na ta istorychna pam'yat' : zbirnyk naukovykh prats' [National and Historical Memory: Collection of scientific papers]* (Vol. 7). Kyiv: Priorytety. Retrieved from <http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/userupload/zbirnyk7.pdf> (in Ukrainian).
- Taranenko, O. M. (2008). Ahrarna polityka P. Skoropads'koho u vysvitleni zarubizhnoyi ukraïnistyky (1920 – 1939 rr.) [The agrarian policy of P. Skoropadsky in coverage of foreign Ukrainian studies (1920 – 1939)]. *Ukrayins'kyi selyanyn [Ukrainian peasant]* (11), 34–37. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/58900/09-Taranenko.pdf?sequence=1> (in Ukrainian).
- Taranenko, O. M. (2009). Ahrarna polityka P. Skoropads'koho na storinkakh «Ukrayins'koho selyanyna» [Agrarian Policy of P. Skoropadsky on the pages of «Ukrainian Peasant»]. *Naukovi pratsi [Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]. Seriya : İstoriya [Scientific works [Petro Mohyla Black Sea State University]. Series: History]*, 104(91), 174–179. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_104_91_3_2 (in Ukrainian).
- Taranenko, O. M. (2009). Ahrarna polityka P. Skoropads'koho u vysvitleni zarubizhnoyi ukraïnistyky povoyennoho periodu [The agrarian policy of P. Skoropadsky in the coverage of foreign Ukrainianistics of the post-war period]. *Visnyk Kyyivs'koho mizhnarodnoho universytetu. Seriya : Mizhnarodni vidnosyny [Bulletin of the Kiev International University. Series: International Relations]* (8). Retrieved from <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/08/taranenko.htm> (in Ukrainian).
- Taranenko, O., & Ivashchenko, V. (2012). Novitnya vitchyznyana istoriohrafiya ahrarnoyi polityky Het'manatu Pavla Skoropads'koho: stan naukovooho vyvchennya temy [The newest national historiography of the agrarian policy of Hetman Pavlo Skoropadsky: state of scientific study of the topic]. *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho linhvistychnoho universytetu. Seriya : İstoriya, ekonomika, filozofiya [Bulletin of the Kiev National Linguistic University. Series: History, Economics, Philosophy]* (17), 253–256. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknl_u_2012_17_38 (in Ukrainian).
- Tymchenko, R. (2016). Vysvitlenya ahrarnoyi polityky het'manatu P. Skoropads'koho v suchasnykh dysertatsiynykh doslidzhennyakh [Coverage of the agrarian policy of hetmanate P. Skoropadsky in modern dissertation research]. *İstoriografični doslidzhennya v Ukrayini : zbirnyk naukovykh prats' [Historiographical research in Ukraine: a collection of scientific papers]* (26), 399–417. Retrieved from http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2016_26_2_2 (in Ukrainian).
- Ukrayins'ka Derzhava [Ukrainian State]*. (November 6, 2017). Retrieved from Wikipediya. The Free Encyclopedia: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ukrayins'ka_Derzhava (in Ukrainian).
- Fedyushin, O. (2007). *Ukrainskaya revolyutsiya. 1917 – 1918 [Ukrainian Revolution. 1917 – 1918]*. (L. A. Igorevskiy, Transl.) Moscow: Tsentrpoligraf (in Russian).

Надійшла до редколегії 02.09.2017